

Життєвий устрій служителів язичницького культу та їхніх прибічників в епоху християнізації Русі (кінець X – середина XIII ст.)

На прикладі Збручського язичницького комплексу проведена реконструкція суспільно-економічного життя пізніх східнослов'янських громад. Автор торкнувся таких важливих питань, як ієрархія, устав служителів язичницького культу, економічний та суспільних строй пізніх язичницьких громад.

Ключові слова: язичництво, культ, жрець, святилище.

Значний пробіл у наших знаннях з історії давньоруської держави становить організація язичеської церкви й культу. А тим часом, без вирішення цього питання, без розуміння шляхів і форм розвитку слов'янського язичництва повноцінно дослідити давню історію східних слов'ян неможливо.

Давньослов'янське жрецтво було важливою частиною панівного класу і його ідеологічною опорою, воно впливало на логіку й осмислення людьми природи й людського суспільства, створило цікавий та важливий комплекс уявлень про загробний світ і незримі сили, керуючі Всесвітом.

Особливу цікавість щодо цього викликає період с кінця X по середину XIII ст., тобто доба становлення християнства на східнослов'янських землях. Як свідчать письмові джерела та данні археології, значна частина населення Київської Русі відмовилася від прийняття нової віри й під керівництвом язичеських жерців мігрувала в малонаселені лісисті райони східнослов'янського світу. Консолідуючись, язичеські жерці і їхня паства створили таємну організацію, ядром якої стали язичницькі громади великих міст, а також окремі сховані у малонаселених місцевостях поселення тих, хто відмовився прийняти християнство.

Реконструкція життєвого устрою вцілілих язичників, їхнього суспільного та економічного життя на прикладі пізніх язичницьких святилищ головна ціль даної статті.

У вітчизняній історіографії довгий час панувала точка зору, згідно з якою у східних слов'ян взагалі не було служителів культу, або їх роль була незначною. Цієї думки, зокрема дотримувалися М.І. Костомаров і М.С. Грушевський, які вважали, що всі жрецькі функції у східних слов'ян виконували князі й бояри або просто глави родин [5,253;2,328].

На думку Л. Нідерле на Русі існувало коло богів, але без касти жерців, без великих культових центрів [7,281]. З різкою критикою цієї точки зору виступив польський археолог Г. Ловмянський. На його думку, у східних слов'ян на етапі державності, сформувався ієрархічно організований соціальний прошарок язичницьких жерців, який керував релігійним життям всіх східнослов'янських племен [17,159].

Д.І. Гловський визнавав існування в східних слов'ян жрецького стану, але вважав, що воно не досягло ієрархічного устрою й не мало ніякого впливу на суспільні справи [4,78].

Значні успіхи вітчизняної археологічної науки багато в чому змінили точку зору сучасних дослідників. Зокрема, відкриття нових східнослов'янських городищ–святилищ на Західній Україні дозволили таким сучасним дослідникам, як И.Л. Русанова та Б.О. Тимощук вперше порушити у своїх творах проблему існування служителів язичницького культу та язичницьких громад у східних слов'ян у ранньохристиянській період [14,120;13,161–174;11,78–96;12,90–100]. Разом з тим життєвий устрій пізніх східнослов'янських язичницьких громад на даний момент становить майже не досліджений. Таким чином, проблема, проблема, поставлена у даному дослідженні є досить актуальною.

Як свідчать відомі на даний момент письмові джерела й дані археології після хвилі християнізації, що прокотилася по східнослов'янських землях у кінці X – початку XI ст. у Київській Русі збереглися язичеські громади різних типів. У різних східнослов'янських регіонах, особливо малонаселених лісистих районах західної Русі, землях в'ятичів і областях, де проживало змішане слов'яно–фінно–угорське населення збереглися, великі городища – святилища, куди сходилося населення прилеглої округи, міські язичеські капища й невеликі святилища, шановані населенням одного невеликого селища.

Прикладом невеликого святилища, яке обслуговувало інтереси однієї громади може послужити поселення Ведмежий кут, населення якого до середини XI ст. відмовлялося приймати християнство. У порівняно пізньому, але досить цікавому джерелі «Сказанні про побудову міста Ярославля» описуються подробиці релігійного життя язичників невеликої округи. Так, відповідно до даного джерела, недалеко від Ростова, де перебувала резиденція великокнязівського намісника, на берегах Волги й Которослі «бысть селище, рекомое Медвежий угол, в нем же населенцы — человецы поганья веры — языцы, зли суци». Идол, ему же кланястася сии, бысть Волос, сиречь скотий бог. И сей Волос, в нем бес живья, яко и страх многи твори, стояше среди логовины, нарицаемой Волосовой, отселе же и скотий на пажити изгоняше. Сему же многоказненному идолу и керметь створена бысть и волхов вдан, а сей неугасимый огонь Волосу держа и жертвенная ему кури. Тако когда прииде первый спут скотия на пажити, Волхов закла ему тельца и телицу, в обычное же время, от диких зверей жертвенное сожига, а в неких больных — и от человек. Сей волхв, яко пестун диавола, мудрствуя силою исконного врага, по исходищу воскурению жертвеннаго разумева и вся тайная и глагола словеса приключившимся ту человеком, яко словеса сего Волоса. И вельми почтен бысть сей волхв у языцев. Но люто и истязуем бываше, егда огонь у Волоса преста: волхва по тем же дне и часе реши кермети, и по жребию избра иного, а сей закла волхва и, ражже огонь, сожига в сем труп его, яко жертву точию дьяволу возвеселити сего грозна бога. Тако исконный враг рода человеческого омрачи сердца человеков, и тако сии человецы жиша мнози леты» [15,7–8].

Як видно з даного джерела частина язичників використовувала для своїх релігійних потреб невеликі святилища, які утримував в належному стані виборним жрець – волхв. У жертву язичеським богам, як і в дохристиянський період, приносили продукти харчування, худобу й, зрідка, людей.

Зберігалися, імовірно, довгий час язичеські громади, представники яких явно або таємно, залежно від поточної ситуації продовжували поклонятися язичеським божествам і в багатьох великих східнослов'янських містах. Ці громади настроювали місцеве населення проти християнського духівництва, брали активну участь у всіх антихристиянських повстаннях у Київській Русі.

Так, згідно з «Житієм Авраамія Ростовського» вже в християнізованому Ростові «Чудський кут» продовжував поклонятися богові Велесу» [3,224].

Про те, що в Новгороді ще кілька сторіч продовжували таємно відзначати язичеські свята свідчить одна з новгородських берестяних грамот орієнтовно сер. XIII ст. (грамота № 225). Зокрема, у даному джерелі знаходимо наступне: – «Слуга нагадує своєму господарю, про те, що для свята Велеса необхідно подбати про хутра (ємкості для вина) [8,305]. Як видно з даного джерела майже до середини XIII ст. в Новгороді існувало святилище Велеса, якого вшановувала громада язичників, і жерці даного божества – волхви, які повинні були виступати головними розпорядниками язичеських торжеств.

Можливо, що таємна громада язичників існувала навіть у Києві. Принаймні, київських волхвів – служителів Велеса середини XI сторіччя згадує «Житіє Спиридона Проскурника й Олімпія Іконики» [6,174].

Поряд з невеликими периферійними капищами та таємними міськими святилищами, збереглися й великі городища – святилища – релігійні центри цілих областей Київської Русі. Можливо, що одним з таких великих сакральних центрів у землі в'ятичів залишався Дідовськ – городище – святилище, присвячене Дідові – Роду. Згідно з Лаврентьєвським літописом, ще в середині XII ст. у даному сакральному місці засідало загальне віче в'ятичів.

Особливий інтерес серед пізніх східнослов'янських городищ – святилищ викликає Збручський культовий центр, який на думку сучасних дослідників, виник наприкінці X в. і, прийнявши на себе функції ліквідованих язичеських святилищ Києва й інших великих східнослов'янських міст, став своєрідним язичеським заповідником. Тут могли знаходити притулок служителі язичеських богів, що перебувають на вищих щаблях жрецької ієрархії [14,117].

Всі три городища–святилища мають схожу структуру. Вони розділені усередині валом на дві частини, що мають, на думку дослідників, різне призначення. Одна з них одержала умовну назву «сакральної». На ній перебували капища з ідолом (капсю) і жертвником. Друга частина городища–святилища одержала назву «суспільної». На ній перебували так звані «довгі будинки» – «требища», де проводилися збори, бенкети й зберігалось майно святилища. На суспільній частині городища–святилища розташовувалися й житла священнослужителів [14,111].

На відміну від звичайних житлових будинків, у великій кількості відомих на навколишніх поселеннях, ці житла були менш упорядженими й холодними через поглибленість у кам'янистий материк. Крім того, вони перебували на незручному для життя крутому схилі, біля нього не-

має культурних нашарувань. Поблизу даних жител немає ніяких слідів господарсько–виробничих будівель, тоді як удома на поселеннях входили до складу садиб і біля них розташовувалися наземні й поглиблені господарські будівлі й ремісничі майстерні. На думку дослідників, мешканці жител, розташованих на суспільній площадці святилищ, не господарювали і їхня діяльність була пов'язана з обслуговуванням святилища, вони були служителями культури – жерцями [13,115–116].

Одночасно із пристроєм святилищ на Богіті й Звенігороді наприкінці X – початку XI в. навколо них виникли поселення рядових язичників, які пішли в ліси й створили тут свою колонію. Поселення явно тяжіли до городищ–святилищ, займали їхні безпосередні околиці, мало зручні для життя – схили пагорбів, вилучені від джерел питної води.

Так, поселення Замчище, яке примикало до святилища Звенігород, було розташовано на високому плато, і його жителям доводилося ходити за водою по крутому схилі гори. Прикладом щодо цього може послужити садиба хлібороба, до складу якої входили звичайні для сільських пам'ятників напівземлянки з пічами–кам'янками (одна з них датується першою половиною XI ст., друга – кінцем XI ст.), дві наземні будівлі зі стінами стовповою конструкції, які могли використовуватися для змісту худоби, і велика наземна будівля із двома господарськими ямами в середині (комора). На садибі знайдений жорнов й залізний серп. Поруч із поселенням перебувало орне поле, кордони якого визначаються по скупченнях каменів, прибраних з його поверхні. Крім жител на поселенні досліджено ще дві ремісничі майстерні.

За головними ознаками (розташуванню на високому плато поруч із городищем, наявності орного поля й садиб хліборобів і ремісників) поселення Замчище, відповідно до соціальної типології можна класифікувати як селище – супутник городищ. На думку дослідників, воно було складовою частиною святилища й мешканці поселення зобов'язані були забезпечувати жерців, які жили в культовому центрі всім необхідним (продуктами харчування, ремісничими виробами, виконувати інші повинності).

У той же час речі, принесені в жертву богам і залишені у язичницьких храмах – скляні браслети, золоті й срібні ювелірні прикраси, зброя, знаряддя праці, побутові предмети – належали до виробів не тільки сільських, але й міських ремісників. На думку дослідників під час свят на святилища приходили жителі із широкої округи, у тому числі й городяни–таємні прихильники язичеської релігії [12,118–119].

Найбільш священна частина Звенігорода, як і в Богіті, була оточена валами й ровами. На вершинах валів і на дні ровів горіли вогні, і в деяких місцях на площадках–вітарях були покладені речі. Вали в трьох місцях прорізані проходами, до яких вели шляхи, вилощені камінням. Шляхи починалися коло підніжжя городищ й вели крізь свячені джерела води наверх, до капищ. По дорогах проходили обрядові процесії, а на шляху їхнього проходження розташовувалися жертвні приміщення й довгі суспільні будинки. Релігійні церемонії проходили під керівництвом і при особистій участі жерців. Їхні житла були розташовані в особливій частині городища, відділеної від капищ валом. Роль жерців, очевидно, не обмежувалася релігійною діяльністю.

Звенігород був розташований у центрі великого слов'янського поселення X–XII ст., мешканці якого поряд із землеробством займалися й ремеслом. На поселенні розкопані садиби, що складаються зі звичайних

для слов'ян цієї території житлових напівземлянок з пічачами – кам'янками, хлівів, комор, ремісничих майстерень. До нашого часу не виявлено ніяких ознак адміністративного центра. Можна припустити, що таким центром було саме святилище. Таким чином в руках жерців, які володіли авторитетом і багатством, було зосереджено місцеве адміністративне управління. Їхня влада поширювалася не тільки на городища – святилища, але й на населення навколишніх селищ, які разом склали маленькій окремий язичницькій світ.

Можливо, що Збручський культовий центр становив собою невелику теократичну державу, керовану жерцями, подібне до тої, яка існувала в середньовічний період у поморських слов'ян – жителів острова Рюген. Відповідно до повідомлень германського хроніста плем'я балтійських слов'ян: «рани були кровожерливим плем'ям, яке жило в серці моря і було віддане понад усяку міру ідолопоклонству. Вони змушували околиці народи приносити данину їхньому храму. Управляв рюянами не князь, а верховний жрець. Військо своє вони направляли, туди, куди вказувало їм гадання, а здобуваючи перемогу, золото й срібло відносили в скарбницю бога свого, інше ж ділили між собою» [16,100].

Згідно з даними археології культовий центр на Збручі, як і храм Ретра на острові Рюген був, широко відомий у слов'янських землях. Сюди приходили язичники з території полабських слов'ян, мазовшан, хорватів, волинян, дреговичів, у тому числі жителі великих міст. Про це дуже переконливо свідчать знахідки відповідних предметів, які приносили до храмів люди різних суспільних станів та національностей. Святилища на Збручу відвідували й представники панівних класів, які приносили в дарунок богам срібні й золоті речі, наприклад, колти – прикраси знатних жінок, мечі й шпори, які належали привілейованим особам. Серед прочан були навіть християни, що залишили на капищах натільні хрести й іконку, можливо й святиеники, яким належали розкішні хрести – энколпиони й кадило [11,156–157].

Особливий інтерес викликає існування певного зв'язку між східнослов'янськими й польськими городищами – святилищами. Можливо, що наші предки – язичники були пов'язані також і з язичеськими громадами поморських слов'ян. Про це свідчить фіксація на території східнослов'янських городищ–святилищ предметів, які походять із західнослов'янського Помор'я.

Існування в жерців Збручського культового центра верховного жерця – правителя й певної устояної ієрархії побічно підтверджуються даними археології. Так, встановлено, що після утворення Збручського релігійного центра наприкінці X ст. вищі жерці оселилися в місті – святилище Звенігород, більша ж частина служителів язичницького культу обрали для життя інші міста святилища – Богіт і Говда.

Житло верховного жерця розташовувалося окремо від жител інших представників вищого жрецтва в західній частині суспільної половини міста – святилища Звенігород, у східній частині перебували житла інших представників вищого жрецтва. Звенігород більш активно відвідувався прочанами, ніж інші святилища Збручського центра. Крім того, кількість будинків на суспільній частині святилищ Богіт і Говда, де перебувало всього кілька капищ і довгих будинків, було набагато більшим ніж на святилищі Звенігород, де перебувало чотири капища й більше десяти довгих будинків загального користування [14,117–118]. Всі дані факти свідчать про те, що жерці, які мешкали в місті–святилище Звенігород перебували

в більше комфортних умовах і, імовірно займали більше високе місце в жрецькій олігархії.

Крім жерців – правителів, парафіян і жителів околиць селищ, можливо, що в Збруцькому культовому центрі знаходилися і раби, яких використовували на найважчих роботах і приносили в жертву язичеським богам. Рабів, імовірно, приводили з військових походів, а також і купували у володарів – християн. Так, в «Великій Хроніці про Польщу, Русь і їхніх сусідів XI–XIII ст.» розповідається про те, як в XII сторіччі після битви одного з польських королів з галицькими князями, безліч знатних поляків потрапило в полон і було продано русам – язичникам, де вони «самим жалюгідним чином закінчили своє життя» [1,105].

Сакральну частину городищ – святилищ оточували культові рови. За межами цих ровів з їхньої зовнішньої сторони археологи часто фіксують западини будинків. Так, у городищі – святилищі Богіт у західній стороні сакральної частини на пологом клоні гори 10 западин оточують саме священне місце – капище. Зі східної сторони п'ять западин оточують площадку перед в'їздом на городище. Одна із цих западин була розкопана й виявилася котлованом звичайної слов'янської напівземлянки розмірами 3х3 м. Житло опалювалося піччю–кам'яною. Уздовж однієї зі його сторін, де звичайно в слов'янських житлах перебували нари, був залишений кам'яний материковий останець, що міг бути обшитий деревом і служити місцем для снання. Житла простих язичників розташовувалися звичайно за межами городищ – святилищ, на території городищ – супутників. Будинки служителів язичницького культу перебували за даними археології в суспільній частині городищ – святилищ. Таким чином, розташування всіх цих западин – жител уздовж культового рову на незручні для життя схилах дозволяє припустити, що вони призначалися для спеціальної сторожі, яка охороняла святилище И.П. [11,97].

Про існування в пізніх слов'янських городищах–святилищах спеціальних воїнів, які охороняли сакральну частину святилища, повідомляють германські хроністи. Так, за словами Тітмара Мерзенбургського, місто – святилище полабських слов'ян Ретра охоронявся спеціальною вартою з місцевих воїнів [18,483].

Таким чином, можливо зробити висновок, що служителі язичницького культу і їхніх прихильників у період становлення християнства змогли зберегти певну частину своїх язичеських святилищ у багатьох великих містах і поселеннях Русі, а також створити у малонаселеному Галицькому Пониззі свою теократичну державу, на території якої знайшли притулок вищі служителі язичницького культу на чолі із правителем жерцем. Держава – святилище шанувалася не тільки жителями округи, але й всіма східнослов'янськими язичеськими громадами, а також можливо язичниками Польщі й помор'янами.

Збручський культовий центр становив собою теократичну державу, керовану служителями язичницького культу, на чолі з верховним жерцем. Жерцям підкорялися жителі околиць поселень, а також раби, яких приводили з походів або купували в сусідів – християн.

Весь комплекс, мав дуже складну структуру й значну величину. Язичеські культу, що відправлялися у святилищах Збручського культового центра, були досить розвинені й складні. Тут перебували спеціальні місця для жертвоприносин, горіли ритуальні вогні, у більших довгих будинках відбувалися бенкети, вироблялися поховання померлі, якісь обряди були зв'язані й з колодязями, вибитими в скелях. Усередині городищ – святи-

лиць перебували також і професійні воїни – стража, імовірно граюча роль збройних сил язичеської держави.

Література

1. *Великая Хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.* – М., 1987. – 264 с.
2. *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – К., 1993. – Т.1. – 271 с.
3. *Житие преподобного отца нашего Авраамия архимандрита Ростовского.* // *Жития святых* в XII книгах. – К., 1855. – Кн.2. – С.224–227.
4. *Иловайский Д.И.* Становление Руси. – М., 2003. – 860 с.
5. *Костомаров М.И.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994. – 384 с.
6. *Киево–Печерський патерик* / Під ред. Д.І.Абрамовича. – К., 1991. – 230 с.
7. *Нидерле Любомир.* Славянские древности. – Прага, 1914. – Т.1. – 257 с.
8. Рыбаков Б.А. *Культура средневекового Новгорода*// *Славяне и скандинавы.* – М., 1986. – С.298–312
9. *Русанова И.П.* Культурные места и языческие святилища славян VI–XIII веков // *Российская археология.* – 1992. – № 4. – С.50–68.
10. *Русанова И.Л., Тимошук Б.А.* Во времена Збручского идола. // *Вопросы истории.* – 1990. – № 8. – С.153–157.
11. *Русанова И.Л., Тимошук Б.А.* Збручское святилище (предварительное сообщение) // *Советская археология.* – 1986. – № 4. – С.90–100.
12. *Тимошук Б.А., Русанова И.П.* Во времена Збручского идола// *Вопросы истории.* – 1990. – № 8. – С.153–157.
13. *Тимошук Б.А., Русанова И.П.* Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута // *Советская археология.* – 1983. – № 4. – С.161–174.
14. *Тимошук Б.А.* Языческое жречество Древней Руси (по материалам городищ–святилищ) // *Российская археология.* – 1993. – № 4. – С.110–122.
15. *Сказание о построении града Ярославля* // *Лебедев А.Н.* Храмы Власьевского прихода в Ярославле. – Ярославль, 1877. – С.8–9.
16. *Helmholdi.* *Chronika Slavorum*, editio Bangerti. – Lublin, 1862. – 197 s.
17. *Lowmianski H.* *Religia slowian i jej upadek.* – Warszawa, 1979. – 159 s.
18. *Thietmari Chronikon Slavorum.* – Lublin, 1902. – 1018 s.

Козлов М.Н. Жизненный уклад служителей языческого культа и их сторонников в эпоху христианизации Киевской Руси (конец X – середина XIII ст.)

На примере Збручского языческого комплекса проведена реконструкция общественно–экономической жизни поздних восточнославянских языческих общин. Автор затронул такие важные вопросы, как иерархия и устав служителей языческого культа, экономический и общественных строй поздних языческих общин.

Ключевые слова: язычество, культ, жрец, святилище.

Koslov, M.M. Vital way of attendants of a pagan cult and their supporters during an the Kiev Russia (the end X – the middle of XIII item)

On an example of the Zbruchsky pagan complex reconstruction of a socioeconomic life of late East slavic pagan communities is spent. The author has mentioned such important questions as hierarchy and the charter of attendants of a pagan cult, economic and public build late pagan communities.

Key words: pagan, a cult, a priest, a sanctuary.